

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Fernand Braudel, La Méditerranée, L'Espace et l'Histoire

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ

doi: [10.12681/mnimon.456](https://doi.org/10.12681/mnimon.456)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΡΩΝ Ο. (1989). Fernand Braudel, La Méditerranée, L'Espace et l'Histoire. *Μνήμων*, 12, 291-295. <https://doi.org/10.12681/mnimon.456>

Fernand Braudel, *La Méditerranée, L' Espace et l' Histoire*, Παρίσι, Champs/Flammarion, 1985, 223 σ.

Το 1985 κυκλοφόρησε στη σειρά βιβλίων τσέπης του εκδοτικού οίκου Flammarion ένα μικρό βιβλίο 223 σελ. με τίτλο *La Méditerranée. L' Espace et L' Histoire*, «ὕπὸ τῆ διεύθυνση», ὅπως σημειώνεται στὴ σελίδα τίτλου, τοῦ Fernand Braudel.

Ὁ Fernand Braudel (1902-1985), ποὺ ἡ μελέτη του γιὰ τὴ Μεσόγειο¹ ἀποτέλεσε τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του τὸ 1947, δέχτηκε τὸ 1977 νὰ συμπυκνώσει κάποιες θέσεις του καὶ νὰ τὶς διατυπώσει σὲ 4 μικρὰ κείμενα ποὺ συνόδευσαν μιὰν εἰκονογραφημένη ἔκδοσή².

Ἡ καινούρια ἔκδοση τοῦ Flammarion ποὺ παρουσιάζουμε εἶναι μιὰ ἐπανεκδοση τῶν παραπάνω κειμένων σ' ἓνα σχῆμα εὐχρηστο καὶ βολικό. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ γράφτηκαν γιὰ ν' ἀποτελέσουν τὸ ἓνα μόνο σκέλος τῆς εἰκονογραφημένης ἔκδοσης τοῦ 1977: τὸ ἄλλο ἦταν οἱ πολλὲς κι εὐλωττες φωτογραφίες.

Ὁ F. Braudel λοιπὸν μᾶς ἀποδεικνύει γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὴν ἔννοια του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ ἀπευθύνεται στὸ εὐρύτερο κοινό, κι ὄχι μόνο στὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικό. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου γίνεται αἰσθητὸ κι ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ βιβλίου: χωρὶς ὑποσημειώσεις, οὔτε βιβλιογραφία, ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρει μέσα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τὶς μελέτες ποὺ θεωρεῖ θεμελιώδους σημασίας. Ὅταν μιλάει, γιὰ παράδειγμα, γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, σημειώνει πὼς ἡ μελέτη τοῦ Colin Renfrew γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι πολὺ πειστικὴ. Ἐπαρκὲς ἔναυσμα γιὰ τὸν ἐνδιαφερόμενο.

Τὸ βιβλίο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑπτὰ κείμενα: ἓνα μικρὸ, ἐν εἶδει προλόγου, με τίτλο «Méditerranée», τοῦ F. Braudel· ἄλλα τρία τοῦ ἴδιου συγγραφέα με τοὺς τίτλους «Ἡ γῆ», «Ἡ θάλασσα», «Ἡ αὐγὴ» ἀκολουθεῖ ἡ «Ρώμη» τοῦ Filippo Coarelli, «Ἡ ἱστορία», πάλι τοῦ F. Braudel καὶ τέλος ὁ «Χῶρος» τοῦ M. Aymard.

Ὁ F. Braudel ὀρίζει ὡς ἄξονα αὐτῶν τῶν κειμένων τὴ διαρκὴ συνάντηση παρελθόντος καὶ παρόντος, ἀντλώντας ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ του γιὰ τὴν ἱστορία: τί ἄλλο εἶναι ἡ ἱστορία παρὰ τὸ σύνολο τῶν ἐρωτημάτων ποὺ θέτει τὸ παρόν, σὲ σχέση μετὰ ἐκάστοτε προβλήματά του, στὸ παρελθόν; Ἐτσι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας ὀρίζεται ὡς μιὰ διαλεκτικὴ τοῦ χρόνου.

Κι ὅταν μιλάμε γιὰ τὴ Μεσόγειο (ἀπ' τὸ κανάλι τοῦ Σουέζ μέχρι τὸ Γιβραλτάρ) ὁ χρόνος ξεδιπλώνει μπροστὰ μας 6-10.000 χρόνια, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ πρῶτα ἴχνη ζωῆς

BRAUDEL LA MÉDITERRANÉE L'ESPACE ET L'HISTOIRE

1. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, ἐκδ. Armand Colin, Παρίσι 1949.

2. F. Braudel, *La Méditerranée, L' Espace et L' Histoire*, ἐκδ. Arts et Métiers Graphiques, Παρίσι 1977.

αυτοῦ τοῦ χώρου καὶ φτάνοντας ὡς τὶς μέρες μας. Μεγάλο τὸ ἐγχείρημα λοιπόν, κὶ ὅσο συνοπτικότερη εἶναι ἡ μελέτη, τόσο ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος ὑπεραπλουστεύσεων καὶ σχηματοποιήσεων.

Ὁ F. Braudel δὲν φοβάται τὴν πρόκληση. Τὸ πεδίο εἶναι οἰκείο: θὰ δουλέψει στὴ μακρὰ διάρκεια, στὴ «longue durée» του, πού τόσο τὴν ἔχει ἀναλύσει καὶ προπαγανδίσει³. Παραμερίζοντας πρόσωπα καὶ γεγονότα, παίρνει γιὰ πρωταγωνιστές του τοὺς τρεῖς μεγάλους πολιτισμούς αὐτοῦ τοῦ χώρου: τὴ Δύση (πού ταυτίζεται μὲ τὸν Καθολικισμό) μὲ κέντρο τῆς τῆς Ρώμης, τὸ Ἰσλάμ, μὲ θρησκεία τὸν μωαμεθανισμό κὶ ἀδιαμφισβήτητο κέντρο του τῆς Μέκκας, καὶ «τὸ ἐλληνικὸ σύμπαν, τὸ ὀρθόδοξο σύμπαν», ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, πού καλύπτει τὴ χερσόνησο τῶν Βαλκανίων κὶ ἔχει διαδοχικὰ ὡς κέντρα του τὴν Κωνσταντινούπολη, κὶ ἀργότερα τὴ Μόσχα.

Θεωρεῖ «ἑξαιρετικούς δόηγοὺς» τοὺς πολιτισμούς, γιὰτὶ διασχίζουν τὸν χρόνο καὶ τὸν νικοῦν, ἐνῶ ταυτόχρονα ὀρίζουν τὸν χῶρο, διατηρώντας ἀμετακίνητο τὸ κέντρο ὅπου πάλλει ἡ καρδιά τους. Ζωντανοὶ ὄργανισμοὶ λοιπόν, μὲ πολὺ μακρὰ ζωὴ, ἀφοῦ «ἕνας πολιτισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ συνέχεια» (σ. 161), κὶ ἀκόμη ὅταν μεγάλες μεταβολὲς τὸν ἐπηρεάζουν, βρίσκει τὸν τρόπο νὰ διατηρήσει πολλὰς ἀπὸ τὶς παλιὰς ἀξίες. «Ἕνας πολιτισμὸς, τέλος, δὲν εἶναι μονάχα μιὰ θρησκεία, ἀκόμη κὶ ἂν αὐτὴ βρίσκεται στὴν καρδιά κάθε πολιτισμικοῦ συστήματος, εἶναι μιὰ τέχνη νὰ ζεῖς, χιλιάδες στάσεις πού ἐπαναλαμβάνονται» (σ. 164). Μελετώντας τοὺς πολιτισμούς οἱ ἱστορικὲς διαδικασίες μοιάζουν νὰ συναπαρτίζουν μιὰ καὶ μόνο οἰκογένεια προβλημάτων· ἐκεῖ συνίσταται κατὰ τὸν Braudel καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξία τῆς ἔννοιας τοῦ πολιτισμοῦ.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, θέλει νὰ ρίξει φῶς στὸν Φοινικικὸ πολιτισμὸ, ἀπὸ τὴ μιὰ γιὰτὶ πιστεύει πὼς ἔχει ἀδικηθεῖ ἀπὸ ἕναν ἑλληνοκεντρισμὸ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας (χρησιμοποιοῖ μάλιστα τὸν ὄρο *grecomanie!*), κὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰτὶ τὸν θεωρεῖ μάρτυρα τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς «ἄλλης» Μεσογείου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀναφέρεται σὲ «δύο» Μεσογείους, τὴ «δικὴ μας» πού ταυτίζεται μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ παράλια, καὶ τὴν «ἄλλη», πού ἀναφέρεται στὶς ἀκτὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Ρίχνει μεγάλο βάρος λοιπόν στοὺς μηχανισμούς καὶ στὰ ἐπιτεύγματα τοῦ φοινικικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ νέα χρονολόγηση τοῦ ἀνθρακὰ 14, ἀποκαλύπτεται πολὺ ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν μηκοναϊκὸ. Σὰν κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ θεωρεῖ τὴν ιδιότητα καὶ τὴ δυνατότητά του νὰ ἐπηρεάζεται βαθιὰ καὶ νὰ ἀφομοιώνει πολὺ, ἀπὸ τοὺς πολιτισμούς μὲ τοὺς ὁποίους ἔρχεται σὲ ἐπαφή.

Ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ξενίζεται ἀπὸ τὴν μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ πρὸς ἄλλους, γιὰ μιὰν ἐποχὴ στὴν ὁποία εἶχε συνηθίσει νὰ ἔχει τὴν πρωτοκαθεδρία. Εἶτε συμφωνεῖ ὅμως εἶτε ὄχι, ἡ ἀμφισβήτηση εἶναι πάντα χρήσιμη. Ὅλα μποροῦν νὰ ἐπανεξετάζονται, καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἔχει σίγουρα νὰ κερδίσει ἐρευνώντας κάτω ἀπὸ νέο φῶς τὶς σχέσεις τῆς μὲ ἄλλους πολιτισμούς. Σ' αὐτὸ ἐξἄλλου ἔγκειται καὶ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει τὸ βιβλίον σὲ σχέση μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, γιὰτὶ οἱ ἀναφορὲς του στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον εἶναι πολὺ περιορισμένες, καὶ προχωρώντας στὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεότερα χρόνια γίνονται πενιχρὲς ἕως ἀνύπαρκτες. Παρατηρεῖται ἐδῶ μιὰ ἀνισορροπία στὴ μελέτη τῶν

3. F. Braudel, «La longue durée», περ. *Annales E.S.C.* 4 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1958), σ. 725-753 (βλ. καὶ μὴφ. *Μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία*, ἔκδ. EMNE-Μνήμων, Ἀθήνα 1986).

διαφόρων μεσογειακῶν περιοχῶν, καί, ἂν καὶ ἡ πρόθεση εἶναι ἓνα βλέμμα ποῦ θ' ἀγκαλιάζει ὅλη τὴ Μεσόγειο, τὸ κέντρο βάρους γλιστράει πρὸς τὶς περισσότερο μελετημένες περιοχές, δηλαδή τὰ παράλια Ἰσπανίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη νὰ ἔχει στὸ νοῦ του τὰ δικά του παραδείγματα, ἀπὸ τὸν οἶκειο του χῶρο, ποῦ νὰ ἐπιβεβαιώνουν τὶς παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τῆς Μεσογείου. Ὄταν, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται ἡ λειψυδρία ποῦ βασανίζει τοὺς ἀγρότες τῆς Ἰσπανίας τὸν Μεσαίωνα, μποροῦμε νὰ ἔχουμε μπροστὰ μας τὴν ἀντίστοιχη πραγματικότητα ποῦ μέχρι τόσο πρόσφατα ἦταν πρόβλημά μας⁴. Ἔτσι, ἓνα ἀκόμη κέρδος, νὰ δοῦμε τὰ προβλήματά μας, ὄχι πιά ἀπομονωμένα, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἄλλη ὀπτική, σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους μεσογειακοὺς μας γείτονες, ἐπισημαίνοντας διαφορὰς καὶ ὁμοιότητες.

Στὸν ρωμαϊκὸ, τώρα, πολιτισμὸ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ τὸ κείμενο τοῦ Filippo Coarelli. Ξεκινώντας ἀπ' τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα, ἐπισημαίνει σὰν κύρια χαρακτηριστικὰ του γιὰ τὴν Ἰταλία τὴ «δημιουργία μόνιμων κέντρων κατοίκησης μεγάλων διαστάσεων», καθὼς καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐιδικευμένων ἐπαγγελμάτων. Ἡ ἵδρυση τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν στὴ νότια Ἰταλία, θεωρεῖται καθοριστικὸς παράγων, ποῦ εὐνοεῖ ἐξαιρετικὰ τὴν ἀνθησι τῆς Ρώμης, καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ εὐρύτερα.

Ἀκολουθεῖ μιὰ ἀνάλυση τῆς κοινωνίας στὰ χρόνια τῆς ἀνθησι τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τέλος, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κριτικὴ τῆς σχετικῆς μὲ τὴν πώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας βιβλιογραφίας: ὁ Coarelli θεωρεῖ ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς ἱμπεριαλισμὸς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολυπλοκά ἱστορικὰ προβλήματα, κι ὅτι καμία ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα προσεγγίσεις δὲν εἶναι συνολικὴ. Ἔτσι ὅπως αὐτὲς ἐξακολουθοῦν νὰ ρίχνουν τὸ βᾶρος στὰ πρόσωπα καὶ στὶς ἐλίτ, ἀποσιωποῦν τοὺς οικονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς παράγοντες ποῦ καθόρισαν τὸ φαινόμενο αὐτό. Προσανατολίζεται λοιπὸν κυρίως στὶς οικονομικὲς πραγματικότητες.

Ἄ Ο. F. Braudel, ποῦ ἀναφέρεται στὸ ἴδιο θέμα (σ. 174-175), παραδέχεται πὼς «Ὁ πολιτισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία» καὶ πὼς ἡ πολιτικὴ παίξει κι αὐτὴ τὸν ρόλο τῆς. Χαρακτηρίζει τὸν ρωμαϊκὸ ἱμπεριαλισμὸ ὡς «τὴ βία στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς».

Τὸ τελευταῖο, καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, κείμενο τοῦ βιβλίου μὲ τὸν τίτλο «Χῶρος» (Espaces), τοῦ Maurice Aymard, νεότερου συναδέλφου τοῦ Braudel στὴν École des hautes études en sciences sociales, ἀναφέρεται διαχρονικὰ στὶς πραγματικότητες τοῦ «μέσα» καὶ «ἔξω» χῶρου.

Πρῶτα-πρῶτα, ὁ «ἔξω» χῶρος, ἡ ὑπαιθρος. Ἄ Αymard ξεκινáει μὲ τὴν ἐξῆς ὑπόθεση: «Ἄγρότης κατ' ἀνάγκην, ἀλλὰ ἀγρότης παρὰ τὴ θέλησή του, ὁ ἄνθρωπος τῆς Μεσογείου ζεῖ σὰν ἄνθρωπος τῆς πόλης» (σ. 193). Παράξενη διατύπωση, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀναλύεται καὶ ἀποδεικνύεται μὲ πολλὰ παραδείγματα στὴ συνέχεια.

Ἄ Αναλύει πὼς «οἱ πόλεις δὲν γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο, ἀλλὰ ἡ ὑπαιθρος ἀπὸ τὶς πόλεις» (σ. 194), ποῦ ἔτσι ἀναλαμβάνει τὸ καθῆκον νὰ τὶς ἐφοδιάζει καὶ νὰ τὶς τρέφει. Τὸ ἀστικὸ κέντρο εἶναι πάντα τὸ ἐπίκεντρο στοὺς μεσογειακοὺς πολιτισμοὺς, κι ὁ κόσμος τῆς ὑπαιθρου ζεῖ καὶ ἀγωνίζεται σκληρὰ μόνο γιὰ νὰ τὸ τροφοδοτεῖ⁵. Τὰ περιθώρια ὅμως τῶν μεσογειακῶν ἐδαφῶν ποῦ προσφέρονται γιὰ καλλιέργειες εἶναι περιορισμένα, κι ἔτσι

4. Ἄ Ἀπὸ τὴ Συρία μέχρι τὴν Ἰσπανία χτές, ἀπ' τὸν Ροδανὸ μέχρι τὴν ἔρημο τοῦ Νεγκέβ καὶ τὸ Ἀσσοῦν σήμερα, οἱ μεγάλες ἐπιτυχίες τῆς μεσογειακῆς γεωργίας βρίσκονται στὸν ἀστερισμὸ τῆς ὑποταγῆς τοῦ νεροῦ», σ. 192.

5. Βλ. καὶ Μ. Aymard, «Des prélèvements en quête du surplus: La Méditerranée Occidentale entre XIIIe et XVIIIe siècle», Πρακτικὰ τοῦ 2ου Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορίας, ἔκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1985, τ. II, σ. 13-28.

ἀρχίζει ὁ ἀγώνας μὲ τὴ γῆ. Οἱ ξερολιθιές, οἱ τόσο γνωστές μας ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, πού συγκρατοῦν τὴ λίγη γῆ, ἀπλώνονται καὶ στὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ παράλια τῆς Μεσογείου. Ὁ ἀγρότης τῆς Μεσογείου μαθαίνει νὰ ζεῖ καὶ μὲ τὰ λίγα, μὲ τὴν ἐλιά, τὸ ἀμπέλι, καί, σὲ ὀρισμένες περιοχές, μὲ τὸ σιτάρι. Ποιὸς θὰ τὸν κατηγορήσει λοιπὸν γιὰ τὴν ἀστυφιλία, πού ὀδηγεῖ στὴν προοδευτικὴ ἐρήμωση τῶν μέχρι χτές καλλιεργημένων ἐδαφῶν;

Ἐξάλλου, ὁ Aymard προσδιορίζει ὅτι ὅταν μιλάμε γιὰ «πόλη» στὴ Μεσόγειο, ἐννοοῦμε καὶ τοὺς πολὺ μικροὺς, ἀπὸ πληθυσμιακὴ ἀποψη, οἰκισμοὺς. «Χίλιοι ἄνθρωποι πού ζοῦν φτωχικὰ ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν γεωργικῶν προϊόντων ἀρκοῦν γιὰ νὰ κάνουν μιὰ πόλη στὴ Μεσόγειο», ἐνῶ ἄλλοῦ, «ἀκόμα κι ὁ διπλάσιος πληθυσμὸς, μετὰ βίας θ' ἀποτελοῦσε ἓνα χωριὸ» (σ. 196). Σκιαγραφεῖ στὴ συνέχεια τὴν πολύπλοκη ἱεραρχία ἀνάμεσα στοὺς διαφορετικῆς κλίμακας οἰκισμοὺς, καὶ τὸ πλέγμα τῶν σχέσεων πού ἐγκαθιδρύεται τόσο μεταξύ τους, ὅσο καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στὴν ὑπαιθρο.

Ἡ πόλη δὲν ταυτίζεται βέβαια μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν σπιτιῶν της, ἀλλὰ εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο. Ὁ Aymard θεωρεῖ πὼς δὲν ἀρκεῖ οὔτε νὰ τὴ δοῦμε ἀπλῶς σὰν ἓνα οἰκονομικὸ, ἐμπορικὸ ἢ βιομηχανικὸ κέντρο: «Προβολὴ στὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, μοιάζει ταυτόχρονα νὰ διασχίζεται καὶ νὰ δομεῖται ἀπὸ τὴ δέσμη τῶν ὀρίων πού διαχωρίζουν τὸ βέβηλο ἀπὸ τὸ ἱερό, τὴν ἐργασία ἀπὸ τὸν ἐλεύθερο χρόνο, τὸ δημόσιο ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ, τοὺς ἄντρες ἀπὸ τὶς γυναῖκες, τὴν οἰκογένεια ἀπὸ ὅ,τιδήποτε εἶναι ξένο πρὸς αὐτὴν» (σ. 196). Προτείνει λοιπὸν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ πόλη ὡς μιὰ σχάρα ἀνάγνωσης (grille de lecture) γιὰ τὴ μελέτη μιᾶς πληθώρας ζητημάτων κοινωνικῶν ἢ ἄλλων, πού ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὶς νοοτροπίες καὶ τὰ συστήματα ἀξιών.

Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες στὴ Μεσόγειο τὸ «νὰ κατοικεῖς ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη σήμαινε νὰ ὑπηρετεῖς ἓναν ἀφέντη, ἦταν δηλαδὴ σίγουρο σημάδι ἐξάρτησης» (σ. 201). Ὅσοι ζοῦσαν ὅλο τὸν χρόνο στὴν ὑπαιθρο, γιὰ τὴν οἰοχολίες τους τοὺς καθήλωναν ἐκεῖ, ἔνιωθαν καὶ οἱ πιὸ ἀπομονωμένοι καὶ ἀδικημένοι. Πολύτιμη εἶναι ἡ προφορικὴ μαρτυρία ἐνὸς Ἰταλοῦ βοσκοῦ, πού καταγράφηκε γύρω στὰ 1950, κι ἀναφέρει: «Ὅταν κάθομαι ἐδῶ πέρα καὶ φυλάω τὰ βόδια, σκέφτομαι τόσους ἀνθρώπους πού περιδιαβάζουν... Ὅλους αὐτοὺς πού κάθονται στὰ καφενεῖα καὶ πίνουν τὴν πορτοκαλάδα τους, τὸν καφέ τους καὶ τόσα ἄλλα πράγματα, κι αὐτοὺς πού πᾶνε κάθε βράδυ σινεμά...» (σ. 202). Σκληρὰ λοιπὸν βιώνουν τὴ μοῖρα τους οἱ ἀγροτικοὶ καὶ κτηνοτροφικοὶ πληθυσμοί, τὰ μεταπολεμικὰ τουλάχιστον χρόνια.

Περνώντας στὸν «ἐσωτερικὸ» τῶρα χῶρο, ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρωταρχικὸ του κύτταρο: τὸ σπίτι. Τὸ σπίτι, μὲ τὶς δύο βασικὲς του λειτουργίες: ἀπ' τὴ μιὰ τόπος συγκέντρωσης ὅλης τῆς οἰκογένειας, κι ἀπ' τὴν ἄλλη διαχωριστικὴ γραμμὴ μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Συμβάλλει ἔτσι μὲ καίριο τρόπο καὶ στὴ διαφύλαξη τῆς οἰκογενειακῆς, ἄρα καὶ τῆς συζυγικῆς τιμῆς, πράγμα πού ἀποτελεῖ τὴν ὑψιστὴ ἀξία στὸ μεσογειακὸ σύστημα ἀξιών. Ὁ χῶρος τοῦ σπιτιοῦ ταυτίζεται μὲ τὸ βασίλειο τῆς γυναίκα (ἀκραιοὺ παράδειγμα τὸ χαρέμι). Καὶ γιὰ ἄλλα πολλὰ μαρτυρεῖ τὸ σπίτι, πού ἄλλοτε θίγονται ἀπλῶς καὶ ἄλλοτε ἐξετάζονται ἀναλυτικότερα.

Τέλος, ἄλλη διαχρονικὴ ἀξία τῶν μεσογειακῶν πληθυσμῶν, καθοριστικὴ γιὰ τὸν χαρακτήρα τους καὶ τὸ ταμπεραμέντο τους, πού τὶς ρίζες της βλέπει στὴν Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ, εἶναι ἡ περιφρόνηση τῆς ἐργασίας κι ἡ λατρεία τοῦ ἐλεύθερου χρόνου καὶ τῶν ἀργῶν ρυθμῶν. «Ἡ δουλειὰ εἶναι, ἂν ὄχι πάντα γιὰ τοὺς σκλάβους, πάντως γιὰ τοὺς ἄλλους» (σ. 220). Ἐπίσης, τὸ ἐμπόριο, μοναδικὴ ἀναγνωρισμένη δραστηριότητα, ἢ ἀνταλλαγὴ δηλαδὴ τῶν ἀγαθῶν, ζεῖ κι αὐτὴ στοὺς ἴδιους βραδεῖς ρυθμούς. Τὸ παζάρι μετράει πάνω ἀπ' ὅλα.

Σήμερα βέβαια, πού οι δομές της μακράς διάρκειας «σπᾶνε ἀπὸ τὴν ἰσοπεδωτικὴ βία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ», πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀλλοιώνονται, ἄλλα διατηροῦνται ἀποσπασματικὰ καὶ καμιά φορὰ εἶναι δύσκολο νὰ δοῦμε τὴ συνοχὴ τους. Ἀποτέλεσαν ὅμως τὶς βασικὲς ἰδιομορφίες καὶ τὶς κύριες ἀξίες ὄλων τῶν γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο πολιτισμῶν, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες.

Τί ἄλλαξε λοιπὸν κι ἡ Μεσόγειος ἔπαψε νὰ εἶναι τὸ κέντρο τοῦ σημερινοῦ κόσμου; Ὁ F. Braudel πιστεύει πὼς ἡ διαδικασία πὸ τελικὰ νίκησε τὴ Μεσόγειο, εἶναι ἡ μετατόπιση τοῦ κέντρου πρὸς τὸν Ἀτλαντικὸ, ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἡ διάνοιξη τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, πὸ ἔκαναν τὴν «ἐσωτερικὴ θάλασσα» ἓνα ἀπλὸ πέρασμα...

Κάνοντας μιὰ συνολικὴ ἐκτίμηση τοῦ βιβλίου, θὰ λέγαμε ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ ὑποδειγματικὴ συνοπτικὴ ἱστορία: προτείνει ἐρμηνευτικὰ σχήματα, ἀφήνοντας παράλληλα πολλὰ ζητήματα ἀνοιχτὰ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα. Προσεγγίζοντας καὶ ἀναλύοντας οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς δομές, προτείνει ὑποθέσεις ἔρευνας καὶ θέτει ἐρωτήματα. Δὲν θὰ ἔπρεπε τέλος νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ ὕφος. Μεγάλος μαίτρ τοῦ ὕφους, ὁ F. Braudel πίστευε πάντα ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἔπρεπε νὰ «μιλάει» σὲ μιὰ κλειστὴ, στεγνὴ διάλεκτο, κατανοητὴ μόνον ἀπὸ τοὺς ἐπαγγελματίες ἱστορικούς, ἀλλὰ σὲ μιὰ γλώσσα γλαφυρὴ, ζωντανὴ καὶ πλούσια. Νὰ πὼς ἀρχίζει ἡ πρώτη παράγραφος τῆς *Μεσογείου* του: «Σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, τὰ καράβια ἀρμενίζουν· τὰ κύματα ἐπαναλαμβάνουν τὸ τραγούδι τους· οἱ ἀμπελουργοὶ κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ ὑψώματα τῆς Πενταλόφου πρὸς τὴν ἀκτὴ τῆς Γένοβας· στὴν Προβηγκία καὶ στὴν Ἑλλάδα ραβδίζουν τὶς ἐλιές· οἱ ψαράδες τραβᾶνε τὰ δίχτυα τους πάνω στὴν ἀκίνητη λιμνοθάλασσα τῆς Βενετίας ἢ μέσα στὰ κανάλια τῆς Τζέρμπα· στοὺς ταρσανάδες οἱ πελεκάνοι φτιάχνουν καΐκια ὀλοῖδια μὲ τὰ παλιά... Κι ἔτσι, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, καθὼς τὰ κοιτᾶμε, εἴμαστε ἔξω ἀπὸ τὸν χρόνο».